

РОЗДІЛ 7

ПСИХОЛОГІЯ ДОСТОВІРНОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ ПОКАЗАНЬ

Ребенок Н.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри психології,
Національна академія внутрішніх справ, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0872-6063>

Вступ. Вербальні показання у юридичному процесі є одним із основних джерел доказової інформації та становлять психологічно опосередковане повідомлення особи про події, дії чи обставини, що мають правове значення. Вони формуються в результаті взаємодії процесів сприйняття, пам'яті, мислення, емоційної регуляції та мовлення і залежать від індивідуального досвіду, психічного стану та соціально-процесуального контексту. Достовірність показань визначається як ступінь відповідності повідомленої інформації об'єктивним обставинам події та встановлюється на основі комплексного психологічного аналізу. Принципово важливим є розмежування понять щирості, правдивості та достовірності, оскільки особа може бути щирою і переконаною у власних словах, але водночас повідомляти неточну або спотворену інформацію. Сучасна юридична психологія виходить із того, що недостовірність показань не тотожна брехні, а значна частина спотворень має ненавмисний характер і пов'язана з особливостями функціонування пам'яті та впливом емоційних і соціальних чинників.

Проблематику психологічної природи та достовірності вербальних показань досліджували провідні зарубіжні науковці, зокрема Г. Мюнстерберг, Е. Лофтус, К. Ундеутч, Р. Стеллер, М. Кьонкен, М. Джонсон, К. Рей, А. Врей, С. Кассін. У своїх працях вони обґрунтували реконструктивний характер пам'яті, залежність показань від умов їх отримання, наявність феномену дезінформації, можливість фальшивих

зізнань, а також розробили змістові та когнітивні критерії оцінки достовірності повідомлення. Їхні дослідження стали підґрунтям формування сучасного наукового підходу, відповідно до якого достовірність показань оцінюється комплексно, імовірно та з урахуванням психологічних, процесуальних і соціальних чинників їх формування.

У юридичному процесі вербальні показання є одним із основних джерел доказової інформації. У психологічному розумінні вони становлять усне або письмове відтворення особою подій, дій чи обставин, що мають правове значення, сформоване в результаті складної взаємодії психічних процесів сприйняття, пам'яті, мислення, емоційної регуляції та мовлення.

Юридична психологія розглядає показання не як механічне відображення реальності, а як психологічно опосередкований продукт, що залежить від індивідуального досвіду особи, її психічного стану та соціального контексту ситуації допиту або судового розгляду.[1]

Вербальні показання - усне або письмове повідомлення особи про події, дії чи обставини, що мають юридичне значення, сформоване в результаті психічних процесів сприйняття, пам'яті, мислення та мовлення і зафіксоване у процесуальній.

Достовірність показань - ступінь відповідності повідомленої інформації об'єктивним обставинам події, встановлений на основі комплексного психологічного.

У науковому аналізі принципово важливим є розмежування таких понять:

- щирість - відсутність свідомого наміру обманювати;
- правдивість - відповідність повідомлення внутрішнім переконанням особи;
- достовірність - відповідність повідомленої інформації об'єктивній реальності.

Це розмежування має фундаментальне значення для юридичної практики, оскільки особа може бути щирою і переконаною у власних словах, але водночас повідомляти недостовірну інформацію.

Історія права свідчить, що тривалий час психологічна природа показань ігнорувалася. У давніх і середньовічних правових системах істина ототожнювалася з формальною процедурою її встановлення, а не з науковим аналізом психічних процесів.

У Стародавньому Римі свідчення оцінювалися з урахуванням соціального статусу особи. Раби могли давати показання лише під тортурами, оскільки вважалося, що страх і біль змушують говорити правду. Подібні уявлення зберігалися і в середньовічному праві, де широко застосовувалися:

- тортури як засіб отримання зізнання;
- ордалії (випробування водою, вогнем);
- примус як легітимний процесуальний інструмент.

Історичні приклади інквізиційних процесів XV–XVII століть демонструють масові випадки фальшивих зізнань. Особи визнавали провину у злочинах, яких не вчиняли, що згодом було визнано серйозною судовою помилкою. Саме ці події стали важливим аргументом на користь відмови від тортур у кримінальному праві.[2]

У XVIII столітті в епоху Просвітництва формується критичне ставлення до зізнання як «цариці доказів». Важливу роль у цьому відіграв італійський мислитель Чезаре Беккарія. У праці «Про злочини і покарання» (1764) він обґрунтував ідею, що зізнання, отримане під примусом, не може вважатися достовірним, оскільки страх і біль руйнують здатність людини адекватно відтворювати реальність.

Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для гуманізації кримінального процесу та поступового переходу до доказової системи, що ґрунтується на раціональному аналізі.

З розвитком експериментальної психології наприкінці XIX - на початку XX століття з'являються перші наукові роботи, присвячені аналізу свідчень. Значний внесок у становлення юридичної психології зробив німецько-американський психолог Гуго Мюнстерберг.

У праці «На лаві свідків» (*On the Witness Stand*, 1908) він уперше системно показав, що:

- пам'ять свідків є вибірковою і нестабільною;
- впевненість у показаннях не гарантує їх правильності;
- суди схильні переоцінювати суб'єктивну переконливість свідчень.

Попри критику з боку юристів, ці положення стали основою сучасного психологічного підходу до оцінки показань.

Подальший розвиток проблема отримала у XX столітті завдяки дослідженням пам'яті. Американська дослідниця Елізабет Лофтус у працях «Очевидець: психологія свідчень» та «Міф пригніченої пам'яті» експериментально довела, що пам'ять має реконструктивний характер.

Вона встановила, що:

- навідні запитання можуть змінювати спогади;
- нова інформація інтегрується у вже наявні уявлення;
- людина може щиро вірити у спогади, які не відповідають реальним подіям.

Ці висновки суттєво вплинули на судову практику багатьох країн і стали підґрунтям для впровадження більш обережного ставлення до показань очевидців.[3]

У сучасній юридичній психології показання розглядаються також як форма соціальної комунікації, що відбувається в умовах процесуальної нерівності сторін. На їх формування впливають:

- очікування слідчого або суду;
- страх відповідальності;
- прагнення відповідати соціально схвалюваній версії подій.

Українські наукові дослідження доводять, що ціннісні орієнтації, рівень життєстійкості та соціальний контекст впливають на структуру і зміст показань, визначаючи, які аспекти події вважаються значущими для особи.

Таким чином, вербальні показання у юридичному процесі:

- є психологічно опосередкованим продуктом;
- формуються внаслідок взаємодії когнітивних, емоційних і соціальних чинників;
- історично довели свою вразливість до примусу та навіювання.

Розуміння психологічної природи показань є необхідною умовою професійної діяльності психолога в юридичній сфері та основою для подальшого аналізу чинників їх спотворення і критеріїв достовірності.

Спотворення вербальної інформації - це відхилення змісту показань від об'єктивних обставин події, яке може виникати як унаслідок свідомого викривлення інформації, так і без наміру обману, під впливом психологічних, соціальних та ситуаційних чинників.

Юридична психологія виходить із принципового положення, що недостовірність показань не тотожна брехні. Значна частина спотворень має ненавмисний характер і пов'язана з особливостями функціонування психіки людини в умовах стресу, часової дистанції та соціального тиску.

Когнітивні чинники спотворення: пам'ять і увага

Одним із ключових когнітивних чинників спотворення показань є реконструктивний характер пам'яті. Сучасні дослідження доводять, що пам'ять не зберігає події у вигляді точних копій, а щоразу відтворює їх заново, комбінуючи фрагменти реального досвіду з пізнішими уявленнями.

Класичні експериментальні дослідження Елізабет Лофтус, узагальнені у працях «Очевидець: психологія свідчень» та «Міф пригніченої пам'яті», довели існування ефекту дезінформації. Цей ефект полягає в тому, що:

- навідні або некоректно сформульовані запитання;
- інформація, отримана після події;

- коментарі інших осіб

можуть змінювати спогади людини без усвідомлення нею цього процесу.

Важливу роль відіграє також увага. У момент події людина не здатна одночасно охопити всі її аспекти. Увага концентрується на найбільш значущих або загрозливих елементах, тоді як інші деталі можуть:

- не фіксуватися взагалі;
- заміщуватися пізнішими припущеннями.

Емоційні та стресові чинники спотворення

Сильний емоційний стан є одним із найпотужніших чинників спотворення вербальної інформації. У психології добре відомий феномен емоційного звуження свідомості, за якого:

- фіксуються центральні, емоційно значущі елементи події;
- периферійні деталі випадають або спотворюються.

Травматичні події можуть призводити до:

- фрагментарності спогадів;
- порушення часової послідовності;
- труднощів вербалізації пережитого досвіду.

Емоційне звуження свідомості - це стан психоемоційного виснаження, що супроводжується зниженням емоційної реактивності, втратою інтересу до навколишнього, байдужістю та відчуттям спустошеності. Воно часто є захисним механізмом психіки при тривалому стресі, професійному вигоранні або органічних ураженнях мозку.

Основні ознаки та симптоми:

- Емоційне збіднення - втрата афективного відгуку, душевна холодність, «ущільнення» емоцій (почуття стають плоскими).
- Відстороненість - цинічне ставлення, відгородженість від колег, клієнтів або близьких.

- Апатія та байдужість - втрата інтересу до улюблених занять, власного життя та оточення.

- Когнітивні порушення - відчуття «туману в голові», розсіяність, зниження концентрації.

- Поведінкові зміни - прагнення до усамітнення, шаблонне виконання обов'язків.

Українські наукові дослідження, присвячені впливу воєнного досвіду та хронічного стресу (І. Сингаївська, І. Страмоусова), засвідчують, що тривала психотравматизація:

- знижує стабільність спогадів;
- підвищує сугестивність;
- ускладнює чітке відтворення подій навіть за високої мотивації бути правдивим.

Соціальні та комунікативні чинники

Вербальні показання формуються не у вакуумі, а в процесі соціальної взаємодії. До важливих соціальних чинників спотворення належать:

- очікування слідчого або суду;
- страх негативних наслідків;
- бажання відповідати «соціально правильній» версії подій;
- авторитет особи, яка ставить запитання.

У цьому контексті показання слід розглядати як комунікативний акт, у якому особа несвідомо адаптує свою розповідь до реакцій співрозмовника.

Це може призводити до:

- несвідомого уточнення або перебудови спогадів;
- підлаштування розповіді під логіку запитань;
- виключення інформації, що здається «неважливою» або «небажаною».

Процесуальні чинники: умови та техніка допиту

Важливу роль у формуванні спотворень відіграють процесуальні умови отримання показань. Серед них:

- багаторазові допити;
- тривалість опитування;
- втома;
- складність або навідний характер запитань.

Історичні та сучасні дослідження доводять, що повторне відтворення події не підвищує, а часто знижує точність показань, оскільки кожне пригадування змінює структуру спогаду.

Особливо небезпечними є навідні запитання, які можуть формувати у свідомості особи уявні деталі, що згодом сприймаються як реальні.

Індивідуально-психологічні чинники

До індивідуально-психологічних чинників спотворення належать:

- рівень когнітивного розвитку;
- особливості мовлення;
- навіюваність;
- рівень життєстійкості;
- ціннісні орієнтації.[4]

Українські дослідження (О. Вакуленко, І. Чанчиков) показують, що ціннісні орієнтації особистості впливають на інтерпретацію подій і вибір того, які елементи потрапляють у показання, а які залишаються поза ними.

Таким чином, спотворення вербальної інформації зумовлюється комплексом чинників:

- когнітивних (пам'ять, увага);
- емоційних (стрес, травма);
- соціальних (взаємодія, очікування);
- процесуальних (умови допиту);
- індивідуально-психологічних (особистісні особливості).

Розуміння цих чинників є необхідною передумовою для науково обґрунтованої оцінки показань і запобігання помилкам у юридичному процесі.[5]

Поняття достовірності у юридично-психологічному аналізі

Достовірність вербальних показань - це ступінь відповідності повідомленої особою інформації об'єктивним обставинам події, встановлений на підставі комплексного аналізу психологічних, змістових і контекстуальних характеристик повідомлення.

У юридичній психології достовірність не розглядається як бінарна категорія («правда / брехня»). Натомість застосовується ймовірнісний підхід, відповідно до якого показання можуть бути:

- більш або менш достовірними;
- частково достовірними;
- достовірними за формою, але неточними за змістом.

Це принципово відрізняє психологічний аналіз від повсякденних уявлень про правду і брехню.

Історичні передумови формування критеріїв достовірності

Перші спроби науково обґрунтувати відмінності між правдивими та неправдивими показаннями з'являються наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття. Важливу роль у цьому відіграв німецький психолог Гуго Мюнстерберг, який у праці «На лаві свідків» (1908) наголошував, що достовірність показань не може оцінюватися лише за впевненістю мовця або логічною послідовністю його розповіді.

Подальший розвиток ці ідеї отримали у середині ХХ століття, коли в судовій практиці постало питання оцінки свідчень дітей і потерпілих у справах про насильство. Саме тоді виникла потреба у змістових, а не поведінкових критеріях достовірності.

Змістові критерії достовірності: підхід Карла Ундеутча

Фундаментальним для юридичної психології є підхід, запропонований Карл Ундеутч (Karl Undeutsch, 1931–2021). У межах так званої гіпотези Ундеутча (Undeutsch Hypothesis) стверджується, що:

«Оповідь, заснована на реально пережитій події, за своїми психологічними характеристиками відрізняється від вигаданої оповіді».

Карл Ундеутч є науковцем, чия ідея стала науковою не через кількість особистих статей, а через те, що її багаторазово перевірили й підтвердили інші дослідники, а сама концепція увійшла до стандартів юридичної психології.

Карл Ундеутч - це вчений, який показав, що правду в суді треба шукати не в очах і жестах людини, а в психологічній структурі її розповіді.

На основі цієї гіпотези було розроблено метод Criteria-Based Content Analysis (CBCA) - аналіз змісту показань за сукупністю психологічних критеріїв.

До основних змістових критеріїв достовірності належать:

- спонтанність та нефрагментарність викладу;
- наявність сенсорних (зорових, слухових, тактильних) деталей;
- опис конкретних просторово-часових обставин;
- внутрішня логічна узгодженість;
- наявність деталей, що не посилюють позицію оповідача;
- відображення емоційних і психічних станів.

Змістові критерії вважаються більш надійними, ніж оцінка невербальної поведінки, оскільки вони безпосередньо пов'язані з механізмами пам'яті.[6]

Statement Validity Assessment (SVA) як комплексна процедура

Метод CBCA застосовується у складі ширшої процедури Statement Validity Assessment (SVA) (укр. *оцінка валідності показань*), розробленої німецькими дослідниками Райнхардом Стеллером і Максом Кьонкеном.

Statement Validity Assessment - це науковий спосіб оцінити, наскільки показання схожі на спогад про реальну подію, а не спроба «впіймати людину на брехні».

SVA включає:

1. аналіз умов отримання показань;

2. структуроване інтерв'ювання;
3. застосування критеріїв СВСА;
4. оцінку альтернативних пояснень (вплив навіювання, тиску, мотивації).

Важливо підкреслити, що SVA не дає категоричного висновку про істинність або хибність показань, а лише підвищує обґрунтованість психологічної оцінки.[7]

Когнітивні критерії достовірності: підхід Reality Monitoring

Іншим науково обґрунтованим підходом є Reality Monitoring (Reality Monitoring Theory - теорія моніторингу джерела спогаду), розроблений у межах когнітивної психології. Його авторами вважаються Мерілін Джонсон і Керол Рей.

Згідно з цим підходом, спогади про реально пережиті події зазвичай містять:

- більше сенсорних і перцептивних деталей;
- менш формалізовану структуру;
- менше логічних пояснень і «раціоналізацій».

Натомість вигадані повідомлення мають ознаки когнітивної конструкції, зокрема більшу узгодженість і схематичність.

Когнітивне навантаження як критерій

Сучасні дослідження у сфері виявлення нещирості пов'язані з іменем Альдерт Врей. У праці «Виявлення брехні та обману» він довів, що створення неправдивої версії подій потребує більших когнітивних ресурсів, ніж відтворення реального досвіду.

Ознаками підвищеного когнітивного навантаження можуть бути:

- труднощі при зміні порядку відтворення подій;
- збільшення кількості пауз;
- зниження кількості спонтанних деталей.

Психологічні критерії достовірності вербальних показань

Підхід / метод	Основні критерії	Психологічне обґрунтування	Обмеження застосування
1	2	3	4
Змістовий підхід (гіпотеза Ундеутча, СВСА)	Спонтанність викладу; сенсорні деталі; просторово-часова конкретність; внутрішня логічна узгодженість; опис емоційних станів; наявність другорядних деталей	Реально пережитий досвід зберігається в пам'яті у вигляді епізодів із перцептивними та емоційними компонентами	Залежить від віку, мовленнєвого розвитку, культурного контексту; не застосовується ізольовано
Statement Validity Assessment (SVA)	Аналіз умов отримання показань; застосування критеріїв СВСА; перевірка альтернативних пояснень (навіювання, тиск)	Достовірність оцінюється як результат взаємодії змісту показань і умов їх формування	Не дає категоричних висновків; потребує високої кваліфікації експерта
Reality Monitoring (Джонсон, Рей)	Наявність сенсорних і перцептивних деталей; емоційна насиченість; менш формалізована структура; відсутність надмірних логічних пояснень	Реальні спогади відрізняються від уявних за джерелом походження (перцепція та уява)	Менш ефективний при високій фантазійності або тренуваності оповідача

1	2	3	4
Когнітивний підхід (когнітивне навантаження)	Збільшення пауз; труднощі при зміні послідовності подій; спрощення мовлення	Створення неправдивої версії подій потребує більших когнітивних ресурсів	Стрес і тривога можуть давати подібні ознаки без наміру брехні
Невербальні індикатори	Мікровирази; напруженість; уникання погляду; зміни пози	Відображають емоційний стан особи під час повідомлення інформації	Не є прямими показниками брехні; високий ризик помилкових інтерпретацій
Контекстуальний аналіз	Умови допиту; повторюваність показань; часовий інтервал; соціальний тиск	Контекст впливає на реконструкцію спогадів і комунікативну поведінку	Потребує міждисциплінарного аналізу і доступу до процесуальних матеріалів

Разом із тим автор наголошує, що ці критерії мають допоміжний характер і не можуть використовуватися ізольовано.

Обмеженість невербальних критеріїв

Широко відомі дослідження Пол Екман, зокрема праця «Психологія емоцій», сприяли поширенню ідеї про мікровирази як можливі індикатори нещирості.

Однак сучасна наука підкреслює, що:

- невербальні реакції відображають емоційний стан;
- емоційне напруження не тотожне брехні;
- страх і тривога можуть бути зумовлені самим процесом допиту.

Тому невербальні критерії можуть використовуватися лише як допоміжні орієнтири, а не як докази недостовірності.[8]

Потрібно пам'ятати, що жоден критерій не використовується окремо. Достовірність оцінюється ймовірно, а не категорично. Психолог аналізує умови формування показань, а не встановлює провину.

Типові помилки при оцінці достовірності вербальних показань

1. Ототожнення впевненості з достовірністю

Однією з найпоширеніших помилок є переконання, що впевнена манера викладу автоматично свідчить про правдивість показань. Дослідження психології пам'яті доводять, що суб'єктивна впевненість не корелює прямо з точністю спогадів.

Особа може бути глибоко переконаною у своїй версії подій, навіть якщо її спогади зазнали значних спотворень. Ця помилка особливо характерна для судової практики, де впевненість часто сприймається як ознака «надійного свідка».[9]

2. Інтерпретація емоцій як доказу істинності або брехні

Сльози, тремтіння голосу, емоційна насиченість або, навпаки, емоційна стриманість часто помилково трактуються як індикатори правдивості або неправдивості.

Психологічні дослідження показують, що емоційні реакції відображають внутрішній стан людини, але не дають прямої інформації про достовірність повідомлення. Страх, сором, гнів або емоційне заціпеніння можуть бути зумовлені самим фактом допиту або повторним переживанням травми.[10]

3. Надмірна довіра до невербальних ознак

Популярні уявлення про «ознаки брехні» (уникання погляду, рухи рук, зміна пози) не мають достатнього наукового підґрунтя для самостійного використання в експертній оцінці.

Невербальні сигнали є контекстуально залежними і можуть бути наслідком:

- тривоги;
- культурних норм;
- особистісних особливостей;
- умов комунікації.

Їх абсолютизація підвищує ризик помилкових висновків.

4. Ігнорування умов отримання показань

Оцінка змісту показань без урахування умов, за яких вони були отримані, є серйозною методологічною помилкою. Повторні допити, навідні запитання, тиск або втома можуть істотно змінити структуру спогадів.[11]

У юридичній психології підкреслюється, що достовірність не є властивістю тексту показань сама по собі, а результатом взаємодії змісту та процесуальних умов.

5. Очікування «ідеально логічної» розповіді

Існує поширене, але хибне переконання, що правдиві показання повинні бути логічно послідовними, детальними та без суперечностей.

Насправді реальні спогади часто є фрагментарними, містять паузи, повтори, неузгодженості, особливо у випадках травматичних подій. Надмірна структурованість і «відшліфованість» розповіді може, навпаки, свідчити про попередню підготовку або реконструкцію.

6. Зведення оцінки достовірності до пошуку брехні

Професійною помилкою є підміна психологічної оцінки достовірності полюванням на брехню. Такий підхід:

- ігнорує ненавмисні спотворення;
- підвищує ризик стигматизації;
- суперечить етичним принципам професії психолога.

Завдання психолога - аналіз умов формування показань, а не встановлення провини.

7. Неврахування індивідуальних та культурних відмінностей

Оцінка показань без урахування віку, рівня освіти, мовленнєвих можливостей, культурних норм та ціннісних орієнтацій особи може призвести до хибних інтерпретацій.

Наприклад, стриманість або мінімалізм у викладі можуть бути культурною нормою, а не ознакою нещирості.

8. Категоричні висновки без імовірнісної оцінки

Категоричні формулювання («показання є неправдивими») суперечать сучасним стандартам юридичної психології. Науково коректною є ймовірнісна оцінка, що враховує альтернативні пояснення та обмеження методів.[12]

Отже, вербальні показання у юридичному процесі є складним психологічно опосередкованим продуктом, що формується під впливом когнітивних, емоційних, соціальних і процесуальних чинників. Їх достовірність не може визначатися лише на підставі впевненості особи, емоційних реакцій чи зовнішньої переконливості викладу, оскільки пам'ять має реконструктивний характер і піддається впливу стресу, навіювання та контексту допиту.

Наукові дослідження у сфері юридичної психології довели необхідність комплексного та імовірнісного підходу до оцінки показань, що передбачає аналіз змісту повідомлення, умов його отримання та індивідуально-психологічних особливостей особи. При цьому психолог не встановлює істину у справі та не визначає вину, а здійснює професійну оцінку психологічних передумов формування повідомлення.

Усвідомлення обмежень психологічної діагностики, відмова від категоричних висновків і дотримання етичних принципів є необхідними умовами науково обґрунтованої та відповідальної участі психолога в юридичному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

До розділу 1

1. Semigina T. Navigating Wartime Realities: Adaptation and Resilience in Ukrainian Social Work Education / T. Semigina, O. Stoliaryk // *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*. 2025. Vol. 31. P. 8–24.
2. Любарець В. Соціальна резильєнтність як стратегічний принцип трансформації системи соціальних послуг в Україні / В. Любарець, А. Гриньків, Є. Панюшкін // *Humanitas*. 2025. № 4. С. 183–193.
3. Життєстійкість для кожного українця: презентовано концепт проєкту // Астарта-Київ. URL: <https://astartaholding.com/zhyttyestijkist-dlya-kozhnogo-ukrayinczya-prezentovano-koncept-proyektu/>.
4. Про реалізацію експериментального проєкту із запровадження комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2023 № 1049 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP231049>.
5. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2023 р. № 1049 : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 663. Урядовий портал. 2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-3-zhovtnia-2023-r-1049-i070624-663>
6. Economics of Better Care: Brief / UNICEF, Maestral International. 2025. URL: <https://knowledge.unicef.org/resource/economics-better-care>
7. У 22 областях України працюють Центри життєстійкості. Неємія. URL: <https://nehemiah.org.ua/novyny/u-22-oblastyakh-ukrajini-pratsyuyut-tsentri-zhittestijkosti.html>
8. Про затвердження плану заходів з реалізації у 2024–2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року :

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.11.2024 № 1091-р. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-realizatsii-u-20242027-rokakh-stratehii-demohrafichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-i011124-1091>

9. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.09.2024 № 922-р.

10. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?» // Офіційний сайт програми. URL: <https://howareu.com/pro-prohamu>.

11. Перший «Центр життєстійкості» у Закарпатській області. ГО Неємія. URL: <https://nehemiah.org.ua/novyny/pershij-tsentr-zhittestijkosti-u-zakarpatskij-oblasti.html>

12. Центри життєстійкості: посібник з облаштування та функціонування // Big City Lab ; Міністерство соціальної політики України. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/900/BigCityLab_Centers_Of_Sustainability__1_.pdf.

13. Життєстійкість. // Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України. URL: <https://www.msp.gov.ua/about/klyuchovi-napryamy/zhyttyestiykist>

14. Рибальська А. На Київщині допомагатимуть формувати життєстійкість: відкрили перший Центр.// Суспільне. Київ. 2024, 16 квітня. URL: <https://suspilne.media/kyiv/722840-na-kiivsini-dopomagatimut-formuvati-zittestijkist-vidkrili-persij-centr/>

15. У Ніжині відкрили Центр життєстійкості. Ніжин.City. 2024. 26 черв. URL: <https://nizhn.city/articles/367148/u-nizhini-vidkrili-centr-zhittyestijkosti>

16. У Менській громаді запрацював Центр життєстійкості. Менська міська рада. URL: <https://mena.cg.gov.ua/index.php?id=524977&tp=page>

17. Бедна А., Приступа К. Заняття для дітей та тренінги для батьків: у Чернігові відкрили перший в місті Центр життєстійкості. //Суспільне. Чернігів. 2024, 12 серпня. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/812049-zanatta-dla-ditej-ta-treningi-dla-batkiv-u-cernigovi-vidkrili-persij-v-misti-centr-zittestijkosti/>
18. Ізотов І., Іванова О. На Полтавщині відкрили перший в області центр життєстійкості. //Суспільне. Полтава. 2024, 3 квітня. URL: <https://suspilne.media/poltava/720278-na-poltavsini-vidkrili-persij-v-oblasti-centr-zittestijkosti/>
19. У Черкаській області діють 10 центрів життєстійкості: адреси та послуги. 18000.com.ua. URL: <https://18000.com.ua/strichka-novin/u-cherkaskij-oblasti-diyut-10-centriv-zhittjestijkosti-adresi-ta-poslugi/>
20. Аналітична довідка: Центр життєстійкості Миколаїв за жовтень 2025 року. Департамент праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради. URL: https://sotsdepart.mk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4319&Itemid=216
21. European Social Network (ESN). Integrated Social Services in Europe. Brighton: ESN, 2019. 124 p.
22. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2011)5 of the Committee of Ministers to member states on reducing the risk of vulnerability of children and young people. URL: <https://search.coe.int>.
23. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2020 р. № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80>.
24. World Health Organization. Problem Management Plus (PM+): Individual psychological help for adults impaired by distress in communities exposed to adversity. Geneva: WHO, 2016.

25. World Health Organization. Self-Help Plus (SH+): A group-based stress management course for adults. Geneva: WHO, 2021.
26. World Health Organization. mhGAP Humanitarian Intervention Guide (mhGAP-HIG): Clinical management of mental, neurological and substance use conditions in humanitarian emergencies. Geneva: WHO, 2015.
27. European Social Network (ESN). Integrated Social Services in Europe. Brighton: ESN, 2019. 124 p.
28. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на створення мережі спеціалізованих служб підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квіт. 2021 р. № 398. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/398-2021-%D0%BF>
29. Деякі питання Єдиної інформаційної системи соціальної сфери : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 2021 р. № 404

To chapter 2

1. Гришко С.В., Прохорова Л.А., Левада О.М., Непша О.В., Іванова В.М., Зав'ялова Т.В. Екологічне виховання студентів-географів під час вивчення курсу «Геологія з навчальною практикою» в закладі вищої освіти. Перспективи та інновації науки: журнал. 2022. № 1(6) 2022. С.141-150. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1\(6\)-141-150](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-1(6)-141-150)
2. Гришко С.В., Прохорова Л.А., Непша О.В., Зав'ялова Т.В. Педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів географії під час вивчення дисциплін професійного циклу. Інноваційна педагогіка. 2021. Вип. 34. Т.2. С. 9-13. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/34-2.36>
3. Гришко С.В., Прохорова Л.А., Непша О.В., Зав'ялова Т.В. Формування екологічної культури майбутніх учителів географії під час вивчення курсів «Географія материків і океанів» та «Фізична географія

- України» в закладі вищої освіти. Вісник науки та освіти: журнал. 2023. № 4(10). 2023. С. 424-436. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4\(10\)-424-436](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4(10)-424-436)
4. Данильченко О., Корнус О, Корнус А, Сюткін С, Нешатаєв Б. Практична підготовка студентів: стан і проблеми. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. 2018. Вип. 27. С. 28-34.
 5. Донченко Л.М., Зав'ялова Т.В., Іванова В.М., Непша О.В. Формування екологічних знань і вмінь майбутніх вчителів географії під час вивчення курсу «Загальне землезнавство». Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. Вип. 63. Т. 2. С. 59-64.
 6. Дудка І.Г., Носаченко В.М. Особливості практичної підготовки майбутнього вчителя географії до екологічної діяльності. Вісник ХДУ. Серія: Географічні науки. 2019. № 11. С. 130-136.
 7. Зав'ялова Т.В., Непша О.В. Екологічне виховання при вивченні дисципліни «Географія ґрунтів з основами ґрунтознавства». Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: зб. Матеріалів VI Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 25 жовтня 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 6. С.13-15.
 8. Непша О.В., Гришко С.В. Роль навчальних практик у формуванні професійних компетенцій майбутніх вчителів географії. Збірник тез за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення» 19 листопада 2020 р. Херсон: ХДАЕУ, 2020. С.91-93.
 9. Прохорова Л. Основні положення проведення навчальної практики з геоморфології зі студентами-географами. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «II Шкловські читання «Проблеми сучасних природничо-математичних наук та методик їх викладання». Глухів, 2020. С.127.

10. Прохорова Л.А., Зав'ялова Т.В., Непша О.В. Готовність майбутніх вчителів географії до екологічного виховання учнівської молоді у сучасній загальноосвітній школі. Екологія – філософія існування людства: зб. наук. праць. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2018. С.96-100.

To chapter 3

1. Вихляєв Ю.М. Теорія і технології оздоровчо-рекреаційної рухової активності: навч. посіб. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 648 с.

2. Круцевич Т.Ю., Безверхня Г.В. Рекреація у фізичній культурі різних груп населення: навч. посіб. Київ: Олімпійська література, 2010. 248 с.

3. Олексієнко Я.І., Гунько П.М. Теорія, види та технології оздоровчо-рекреаційної рухової діяльності: навч.-метод. посіб. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2018. 260 с.

4. Пангелова Н.Є., Пангелов Б.П. Сучасні тенденції у розвитку рекреаційної діяльності населення України. Young Scientist. 2019. № 4.1 (68.1). April. С. 161-164.

5. Проценко А.А., Котова О.В., Цибульська В.В., Непша О.В., Суханова Г.П., Кирієнко О.Г. Роль фізичної рекреації у сучасному суспільстві, збереженні та зміцненні здоров'я людини. Actual scientific research in the modern world. Journal. Pereiaslav. 2023. Is. 7(99). С. 137-140.

6. Рибковський А.Г., Канішевський С.М. Системна організація рухової активності людини. Донецьк: ДонНУ, 2003. 436 с.

7. Сопотницька О.В., Сопотницький Р.С. Сучасні оздоровчі технології в процесі фізичного виховання студентської молоді. Інноваційні підходи до фізичного виховання і спорту студентської молоді: матеріали п'ятого регіонального наук.-метод. семінару / за заг. ред. Огнистого А.В., Огнистої К.М. Тернопіль: Видавництво СМТ «ТАЙП», 2020. С. 160-164.

8. Товт В.А., Маріонда І., Сивохоп Е., Сусла В. Теорія і технології

оздоровчо-рекреаційної рухової активності: навч. посіб. для викладачів і студентів. Ужгород: Говерла. 2015. 88 с.

9. Христова Т.Є., Сопотницька О.В., Непша О.В., Суханова Г.П. Організація фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи в літніх дитячих оздоровчих таборах. Гуманітарний діалог у контексті глобальних соціальних змін: кол. моногр. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. С. 31-34. <https://doi.org/10.61718/mon2025074>.

10. Ціповяз А.Т., Христова Т.Є., Антонова О.І. Практичні методи фізичного виховання та реабілітації: навч. посіб. Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2013. 140 с.

11. Юрченко Ю. Рухова активність як чинник, що визначає здоров'я людини. Молода спортивна наука України: зб. наук. праць з галузі фізичної культури та спорту. 2006. Вип. 10. Львів: НВФ «Українські технології». Т. 3. Розділ 3.1. С. 57-62.

12. Khrystova Tetiana. Conceptual approaches to conservation of student health. Education during a pandemic crisis: problems and prospects. Monograph / Eds. Tetyana Nestorenko & Tadeusz Pokusa. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. P.135-140.

13. Kotova O.V., Sopotnytska O.V., Nepsha O.V. The use of fitness technologies as a motivating factor for physical education classes in institutions of higher education. Development of physical culture and sports amidst martial law: International scientific conference (October 5-6, 2022). Częstochowa: Baltija Publishing, 2022. P. 69-73. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-253-1-16>

14. Protsenko Andrii, Kotova Olena, Tsybulska Viktoriia, Sukhanova Hanna, Sopotnytska Olena. Non-traditional types of physical recreation as a basis for the formation of a healthy lifestyle of student youth. Сучасне суспільство: глобальні трансформації: кол. моногр. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024. С. 23-26.

До розділу 4

1. Anchondo E.L. The tourism students' awareness of communicative competence in an english as a foreign language context. *European scientific journal*, 2018, №5, 184. URL: <http://dx.doi.org/10.19044/esj.2018.v14n5p184>
2. Bihych O., Okopna Y. E-learning in professionally oriented german communicative competence formation of students majoring in tourism management. *Advanced education*, 2018, №9, 126-131. URL: <https://doi.org/10.20535/2410-8286.132499>
3. Dziubata Z. Labour market trends teaching in tourism industry in the context of eurointegration processes. *Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки)*, 2022, №2(46), 44–51. URL: <https://doi.org/10.31388/2519-884X-2022-46-44-51>
4. Ho Y.-Y. C. Communicative language teaching and English as a foreign language undergraduates' communicative competence in tourism english. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 2020, №27, 100271. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jhlste.2020.100271>
5. Lazebna O., Kotvytska V. CLIL in tourism students' multicultural competence development. *Advanced Education*, 2021, №8(19), 4–11. URL: <https://doi.org/10.20535/2410-8286.226588>
6. Zhumbei M., Savchuk N., Apelt H., Kopchak L., Pryimak L. International experience in formation of foreign language communicative competence in tourism students in the context of blended learning. *Khazar journal of humanities and social sciences*, 2023, №1. URL: <https://doi.org/10.5782/.kjhss.2023.21.34>
7. Жумбей М. М. Інноваційні підходи до впровадження інтерактивних моделей навчання іноземних мов у підготовці студентів сфери обслуговування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 2024, №97. URL: <https://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/97/13.pdf>

8. Жумбей М. М., Копчак Л. В., Приймак Л. Б. Роль формування іншомовної компетентності майбутніх фахівців сфери туризму та гостинності в умовах війни. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: педагогічні науки: реалії та перспективи, 2023, №93, 53–58. URL: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/5117db6e-6794-42bd-912e-31d6c5ab8c4a>
9. Івасів Н. С. Професійна іншомовна підготовка майбутніх фахівців з туризмознавства як педагогічна проблема. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 2017, №V(54)(126), 23–27. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/Foreign-language-professional-training-of-future-tourism-science-specialists-as-a-pedagogic-problem-N.-S.-Ivasiv.pdf>
10. Кожевнікова В., Шепель М. Іноземна мова професійних комунікацій як елемент підготовки фахівців готельно-ресторанного бізнесу. *Економіка та суспільство*, 2021, №30. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-30-6>
11. Мединська С. І. Формування іншомовної компетентності як компонента професійної підготовки фахівців у галузі туризму. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія педагогіка і психологія*, 2016, №2(12), 233–237. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2016/2/39.pdf>
12. Чорна Л. В. Міжкультурна комунікація в туризмі: професійно-прикладний аспект. *Карпатський край*, 2018, №1–2(10–11), 137–143. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/kk/article/download/3742/4335/7850>
13. Шестель О., Старинець О., Заїка О. Засоби формування іншомовної комунікативної компетентності фахівців сфери обслуговування. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2019, №26(2), 179–184. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/26.195909>

14. Kuzmenko A., Solodiuk N., Petrova Y., Kozinets I. Culture of academic integrity of postgraduate students in Ukraine: peculiarities of development and formation. The Online Journal of Education Policy and Management. Revista on line de Política e Gestão Educacional, Araraquara, 2023, v. 27, n. esp. 2, e023050, DOI: <https://doi.org/10.22633/rpge.v27iesp.2.18782>

До розділу 5

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. ст. 141

2. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 2 травня 2023 р. Відомості Верховної Ради України. (реєстраційний номер 3077-IX від 02.05.2023).

3. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні. Указ Президента України; Концепція від 22.07.1998 № 810/98

4. Стешенко Т.В., Канюк М.Т. Муніципальна служба в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Державне будівництво та місцеве самоврядування Випуск (43 ' 2022). С.107-115. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-107> УДК 342.25

5. Мартищенко С.Л. Концептуальні особливості сучасного етапу адміністративно-територальної реформа в Україні. Часопис Київського університету права, (2-4), (2022). С.32-37. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.04>

6. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. Відомості Верховної Ради України. 2016. №4. ст 43.

До розділу 6

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 р.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04 листопада 1950 р.
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Verentsov v. Ukraine» від 11 квітня 2013 р.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Shmushkovych v. Ukraine» від 14 листопада 2013 р.

До розділу 7

1. Костицький М. В. Юридична психологія : підручник. — Київ : Атіка, 2004. — 480 с.
2. Васильєв В. Л., Костицький М. В. Юридична психологія : підручник. — Київ : Юрінком Інтер, 2010. — 640 с.
3. Коновалова В. О. Судова психологія : навч. посіб. — Харків : Право, 2012. — 256 с.
4. Сингаївська І. В. Психологічні особливості переживання психотравмуючих подій : монографія. — Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. — 256 с.
5. Чанчиков І. В. Соціально-психологічні чинники спотворення показань свідків // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. — 2019. — Вип. 3. — С. 98–104.
6. Тіщенко В. В. Психологія слідчої діяльності : навч. посіб. — Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2013. — 312 с.

7. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. — Харків : Право, 2019. — 752 с.
8. Бандурка О. М., Бочарова С. П., Землянська О. В. **Юридична психологія** : навч. посіб. — Харків : Ун-т внутр. справ, 2003. — 352 с.
9. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. — Київ : Центр учбової літератури, 2017. — 720 с.
10. Коновалова В. О. Психологічні особливості оцінки достовірності показань у кримінальному провадженні // Вісник Національної академії правових наук України. — 2018. — № 2. — С. 145–156.
11. Тіщенко В. В. Психологічні аспекти формування та перевірки показань у слідчій діяльності // Юридична психологія. — 2019. — № 1 (24). — С. 32–41.
12. Сингаївська І. В. Вплив психотравматичного досвіду на процес відтворення подій // Проблеми сучасної психології. — 2020. — Вип. 47. — С. 215–228.

До розділу 8

1. Digital identity guidelines: authentication and lifecycle management (SP 800-63B) [Electronic resource] / National Institute of Standards and Technology. – Gaithersburg, MD : NIST, 2017. – (NIST Special Publication 800-63B). – Mode of access: <https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-63b> (date of access: 20.02.2026).
2. Shannon C. E. A mathematical theory of communication // Bell System Technical Journal. – 1948. – Vol. 27, no. 3. – P. 379–423 ; no. 4. – P. 623–656.
3. Bonneau J. The science of guessing: analyzing an anonymized corpus of 70 million passwords // 2012 IEEE Symposium on Security and Privacy. – Los Alamitos, CA : IEEE Computer Society, 2012. – P. 538–552.
4. Ross S. M. Introduction to probability models. – 11th ed. – Amsterdam : Academic Press, 2014. – 800 p.

5. Information security, cybersecurity and privacy protection – Information security management systems – Requirements (ISO/IEC 27001:2022) [Electronic resource] / International Organization for Standardization. – Geneva : ISO, 2022. – Mode of access: <https://www.iso.org/standard/82875.html> (date of access: 22.02.2026).

До розділу 9

1. Human Development Report 1994. New Dimensions of Human Security. New York : UNDP, 1994. 229 p.

2. Walker B., Salt D. Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in a Changing World. Washington : Island Press, 2006. 192 p.

3. Ryzhov I., Yashchuk P. Resilience in the System of National Security: The Concept of the Vital Dimension. Journal of Law and Political Sciences. 2025. Vol. 46, Issue 3. P. 94–121.

4. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін.).

5. World Economic Forum. Global Risks Report 2023. Geneva : WEF, 2023. 96 p.

6. Hegel G. W. F. Elements of the Philosophy of Right. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 379 p.

7. Renn O. Risk Governance: Coping with Uncertainty in a Complex World. London : Earthscan, 2008. 368 p.

8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

Vydavatel:

Publishing house Education and Science s.r.o. IČO : 271 56 877.
Frýdlanská 15/1314 , Praha 8. MS v Praze , oddíl C,vložka 100614

**Cross-Disciplinary Studies in
Science, Innovation and Social
Development**

Volume VI

Signed for printing on February 28, 2026.
Format 60x90/8. Headset Times New Roman.
Mental printing. arc. 6,25. Edition online.